

Дечева, М. “Спомени от бъдещето. Образът на социализма, конструиран през 90-те години на 20 век.” - В: Сб. Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. София, 2003, 150-154.

Спомени от бъдещето

Образът на социализма, конструиран през 90-те години на 20 век

Докладът има за цел да разгледа образа на социализма, конструиран в българското общество през първото десетилетие на прехода от тоталитаризъм към демокрация¹. Отделните негови черти се определят обикновено според възрастта или социалния статус, политическото пристрастие или икономическите възможности на своя “художник”. Общото между различните портрети е трайното присъствие на един нов, различен от познатия на историческата памет образ, който се конструира в масовото съзнание. Създадените конструкции влияят както на спомена за изминалия период, така и на електоралните нагласи в обществото, които пряко кореспондират с бъдещето. В този контекст съвсем неслучайна изглежда победата на бивше комунистическо величие в кметските избори в Благоевград през пролетта на 2002 г. Фактът е избран произволно, но неслучайно, и е пряка илюстрация на заявената тема. И ако различните интервенции в общественото съзнание, както и резултатите им, проявени в политическия вот, са обект на изследване от политолози и социолози, то механизмите на конструиране на този “нов” образ на социализма се вметват удобно в полето на етнологията. Макар и по друг повод, Р. Иванова констатира, че измеренията “на прехода във времето имат съответствия в традиционната култура, могат да се съпоставят с класическите преходни обреди” (Иванова 1997:29). Българският вариант на прехода предлага желано връщане към “изначално” познатото, но в нов, до голяма степен митологизиран образ на социализма. Оказва се, че модерното (днешното) българско общество мисли и конструира своите образи често на принципите на традиционното, опирайки се на паметта, а не на историята, а за нея е известно, че не е опознавателен интерес към миналото, а е интерес за идентичност.

Търсенето на тази (личностна и обществена) идентичност най-често извиква опозиция “преди-сега”, която почти толкова често се покрива с ординатите “плюс-минус”. С почти подобна честота е и масовото възприемане на демокрацията като

¹ Подробен преглед на литературата върху понятието “преход” в съвременната етнология прави М. Беновска (Беновска 2001: 9-20).

мръсна дума. На тази основа образът на социализма се конструира в съпоставка с посттоталитарния период като се очертава един твърде разнообразен негов профил, който съчетава спомен, достоверност, слух, клюка, носталгия, но като цяло носи положителен заряд и твърде често се противопоставя на “демокрацията” или на прехода – т.е. на днешния ден.

Целта на доклада е да представи конкретен материал по някои проблеми върху темата без задача за крайни обобщения. Актуалността му е обусловена от обществената необходимост за ясна оценка, на, вярвам, отминалия период на социализма, като маркер на миналото и коректив на настоящето.

Докладът се базира на методологията и метода на “включеното наблюдение на характерен терен”² и на стандартното за етнолога свободно и динамично интервю, при които се провокира цялата палитра от нагласи, вярвания, митологии по проблема. Този метод, силно доближен до антропологията, с цялата субективност на анализиранията мненията на “говорещите” (“информаторите” по терминологията на етнологията), успява да съхрани достоверността на случилото се (случващото се)³. Участието ми в редица проекти към ЦСП на НБУ, където е формулиран методът по актуални проблеми в отделни моменти на прехода, позволи практическото му отработване и сверяването на неговата рационалност за събирането на материал, който отчита динамиката на прехода в различни аспекти на обществения живот. Етноложката интерпретация не подлежи на съмнение от твърде кооптираните научни методи и е осигурена от покриването на основните и традиционни за етнологията семейно-родствени, териториални и професионални характеристики.

² Под “включено наблюдение на характерен терен” (за краткост – “терен”) се разбира “инструмент, който се ползва за по-подробно и задълбочено описание на една културно-социална действителност в комбинация с по-традиционни социологически инструменти (представително допитване, фокус-групи). Представителното допитване е инструмент за уточняване какви групи от населението какви вярвания имат относно някакъв проблем. Фокус-групите като инструмент уточняват структурата на вярванията и нагласите на интересуващата ни група от населението. “Теренът” е инструмент, който не дава представителна картина, но запълва предварително получената такава с дълбочина и съдържание, каквато стандартните демоскопски методи не могат да постигнат. Докато в тях анкетираните отговарят на стандартизирани въпроси, произведени от социолога в неговия кабинет, при “терена” наблюдателят провокира цялата палитра нагласи, вярвания, митологии по даден проблем, в продължение на няколко дни (седмици) в район, който предварително е избран като характерен за състоянието на съзнанието по даден проблем” (Дайнов 1998: 4). Интересното в съвременния период е, че “теренът” най-често е непредвидим, пълен с изненади и динамичноменящ се в сравнително кратки времеви отрязъци.

³ Интересно за избистрянето на методите, с които се изследва съвременността, е мнението на социолога Ив. Евтимов, маркирано в статията му “Провинциални импресии”. В основата му е убеждението на автора, че “не трябва да бъдем фанатици на който и да било метод”, а конкретното му базиране на “старото антропологическо интервю” е развито в разбирането, че “в субективно оцветената история на случайния гражданин той (изследователят – б. м.) може да намери общото, отнасящо се до цялата професионална и социална група на говорещия. При това няма да пропусне спецификата на личността, на мястото и на времето, в които се разгръща разказът.” (Евтимов 2001: 119-120).

Представяните данни са от 1994-1997 г. и от **терен** в сравнително ограниченото общество на няколко блока, населени с бивши военни в сравнително нов квартал (от края на 70-те години) на столицата. Обединяващото звено в него е общото минало на военни (съответно на съпруги на военни), настоящето на пенсионери (живота на работещите по много показатели се доближава до пенсионерския главно по загубата на обществен престиж) и членството в една партия – БКП/БСП: “Ние сме БСП, но сме си комунисти.” Безпартийните съпруги се изживяват обикновено като “родени партийки” или “безпартийни комунисти/социалисти”. Наблюдаваната група се самоопределя като център със собствена значимост. Членовете ѝ носят белезите на миналия си социален престиж както като индивиди, така и като част от стройна и подчинена на дисциплина система, каквата е военната. Те се самоозначават като общност: “Ние сме си една ОФ организация” е коментарът на жена, забравила, че през 1994 г. ОФ е отдавна разпуснат. Промяната в ценностната система на обществото като цяло изгражда сред общността идеализацията на миналото (с неговите колективизъм, женсъвети, детски и младежки организации, сигурност, спокойствие и материална обезпеченост). Доколкото подобни на получените от този терен данни се срещат навсякъде в страната (по лични материали от Варна, Велико Търново, Видин, Разлог, Петрич, Нови Пазар), може да се приеме, че разглежданият образ на социализма, конструиран през 90-те години на 20 в. носи белези на национален мащаб за явлението.

Независимо от времето, в което е събирана информацията, опозицията “преди-сега” системно се ситуира с устойчива граница 10 ноември 1989 г. Тук няма да се спирам на различните версии, разпространявани в обществото за извършеното тогава – по-важното е, че в цялата си политически властова непоследователност преходът се оценява като монолитно цяло и в това си качество се противопоставя на социализма. **Принципът на противопоставянето** е методът, на чиято база се конструира цялостният образ на социализма, допълван и обогатяван през годините.

Едва ли е чиста случайност, че дни преди да изпиша този вече заявен доклад, при покупки на пазара станах случаен свидетел на разговор между купувач и продавач, завършил с извода: “Такъв див капитализъм ще ни натресат, че социализмът ще ни се види мечта!” Може би настоящето управление или фактът, че сме в лятото на 2002 г., биха имали значение, ако подобни мнения не са регистрирани систематично при теренни изследвания през целия изследван период. Те се съставят както по линия на официалните партийни политики (масовата версия за връщането на “лошия чорбаджия – изедник” и превръщането на “обикновените” хора в слуги и ратаи, разпространявана

по официалните медии в първите след 10 ноември предизборни кампании на БКП/БСП и техните сателити, например), така и на ежедневните коментари за раздържавяването на предприятията сред партийно необвързаните.

Много вероятно прекъсването на собственическата традиция за няколко поколения българи е станало благодатна почва за появата на подобен страх, който инспириран и засилен от външни авторитети и поставен в логиката на мислене, опираща се на идеята за “държавата-майка”, очертава предварителното негативно отношение към предстоящите или вече станали промени, а също и позитивната фигура на “хуманния” социализъм с неговата обща, макар и безлична, собственост и “равнопоставеност”. Версиите са еднотипни по отношение на връщането на собствеността върху земята и на приватизацията и се обобщават с понятието **“народно”**: “ТКЗС-то си е народно. Сега раздробяват земята” (София’ 09. 94); “реститутите – ето ти едни търтеи. Вземат си наема, влагат си го и стават лентяи” (София’09. 94); “Всичко е построено от народа и от бригадирското движение” (София’95); “Народът построи всичко, а сега го разпродават” (София’97). На този фон се очертава идиличната картина на труда в миналото: “Миналите години (преди 10.11.89) на блоковете с жито вършеят комбайни, а сега – трева и пустиняк” (София’95).

Оказва се, че колективният труд върху общата собственост отрицва спомена за условията на **спокойствие и сигурност при социализма** – “Бяхме спокойни за старините си”; “Всички имахме работа”; “От пиле мляко имаше в къщи, а сега един шоколад не мога да купя на внуците” (София’94; ’97). Изследване на “Маркетинг консулт” от декември 1993 г. сочи, че централно място в ценностната система на българите заемат “умереността” (в труд и богатство), “справедливостта”, “редът”, “спестовността”. “Сигурността” е “една от най-привлекателните ценности и се възприема масово” (Маев 1997: 24-25). Друго социологическо изследване, извършено от Института по социология при БАН през 1994 г., сочи 76% привързаност към тезата, че “държавата е длъжна да намали различията между високите и ниските доходи” и 86,6% съпричастност към тезата, че “държавата трябва да осигури работа на всеки, който иска да работи” (Гълъбов 1997: 143-144). Тези данни, макар и от различен порядък, очертават явната носталгия по времето на социализма: ”безконфликтна картина на света” в основните опорни точки на ценностите, която ярко противостои на конфликтите в условията по време на прехода. Така, забравени остават както противоречията на интереси през социализма, така и желанията за промяна, демонстрирани през 1989-1990 г.

Една от главните и най-често срещани критики на демокрацията е, че **престъпността** нанася нови щрихи към положителния образ на социализма, конструиран в годините на прехода. Често демокрацията се възприема като виновна за престъпността (“престъпността е болест на демокрацията”), агресията в обществото (“смяната на системата доведе до агресивност”) и се приравнява с анархията и безвластието. На тази основа социализмът противостои със своето “спокойствие”, “мирно и тихо ежедневие”, “морал”, “дисциплина и сигурност”. “Спокойствието” при социализма се обяснява най-общо с морала и ценностната система в обществото и със “силната ръка на милицията, която бранеше хората”. Не-случайно обект на уважение и дори завист сред партийните противници са силните министри на вътрешните работи – Б. Бонев (“Няма да им простя на БСП-то, че си затваряше очите пред престъпниците. Трябваше да действа като Бонев” – София’97) и Б. Борисов, които ясно заявяват амбициите си пред обществото за справяне с престъпността.

Интересен щрих към образа на социализма, противопоставен на периода на преход, привнася проблемът за **личността** както на професионалиста, така и на политическия лидер. Като цяло се изгради картината на “интелигентните, кадърни кадри, не само създадени през социализма, но и изградени от БКП като такива” пренебрегвани през новото време: “Отиват си хората със знания (идентични с комунистите – б.м.), а влизат нови, некомпетентни хора” (София’ 09. 94). Оценката “отличен специалист” през разглеждания период често се получава според политическата принадлежност, а не според резултатите: “Добрите специалисти само защото са членове на БСП се сменят, махат се от ръководните стопански постове. Добрата кадрова политика на БКП – да избира в редовете си най-съвестните и честни професионалисти – сега се обръща срещу тях” (Петрич ’98) и се използва като доказателство за разсипаната икономика на България в преходния период. Обикновено обаче коментар върху състоянието на икономиката при тяхното ръководство през социализма не се прави.

Естествен шлагер в общественото мнение за целия период са политическите личности. Всеобщо е мнението, че те трябва да “милеят за народа си”, “да са честни, сериозни и добри хора”. В пълно противоречие с дългия чисто Живковистки период на социализма у нас, версията за идеалния политик е: “скромен, сърдечен, представителен, висок, красив” (София ’95). “Човек – представителен. Да ти спечели симпатиите. Да бъде едър – да не е гигант, но да е едър” – рисува портрета на политика нисичък бивш о.э. полковник през 1995 г., явно противопоставяйки го на тогавашния президент Ж.

Желев. Той отива и по-далеч назад в историята, търсейки този идеален образ на лидера: “Чавдар, Момчил, Ангел войвода. Ами Жуков – красив, хубав! Народът е вървял след тях. А сега, боже опази, Жельо не може да носи знамето, камо ли да ходим след него.” Образци се намират и в съвремието, малко преди да избухнат скандалите със съответните личности: ”Ето Елцин – голям, грамаден, умен, представителен. Също и Кол.”

Факт е, че 90-те години не дадоха положителна персонификация на прехода, валидна за цялото общество. Дори консенсусно одобряваната фигура на бившия президент П. Стоянов не издържа политически повече от един мандат. За това опора се търси в миналото, макар и чрез баладично създавани фигури.

Кризата в обществото, в политическото доверие и в институциите от една страна, и обществените очаквания от друга, породиха носталгични настроения, които не припомнят, а създават нов, различен от историческия образ на социализма. Политолози смятат, че “липсата на ново самосъзнание от страна на властта, както и неумението на гражданските групи да влизат в преговорни отношения с тази власт, води до нови социални конфликти и напрежения – особено в страни като България, които мудно се отърсват от двойното наследство на предвоенния авторитаризъм и следвоенния тоталитаризъм” (Дайнов 1997: 21). Когато обаче едно общество живее 12 години в напрежение, то естествено търси опорни точки на обществен покой. Ако не успее да ги намери, ги създава.

Докладът не прави генерални изводи. Целта му е да експонира един от образите на социализма, утвърдени в общественото съзнание в края на 20 и началото на 21 век, защото те потвърждават наличието на радикални размествания и противоречия в обществената идеология и митология на представите за “историческото време”. Тези образи са интересни от гледна точка на оценяването на важен за историческото бъдеще на България период – периода на социализма, което все още е разбираемо нееднозначно, но и критично противоречиво.

Литература:

- Беновска, М. Политически преход и всекидневна култура. София, 2001.
- Гарнизов, В. Насилието, носталгията и вината. – Във: Власт. Граждани. Политици. София, 1997, 63-79.
- Гълъбов, А. Контролируемост и институционализация. – Във: Власт. Граждани. Политици. София, 1997, 138-148.
- Дайнов, Е. Властта и хората. – Във: Власт. Граждани. Политици. София, 1997, 12-62.
- Дайнов, Е. Приватизацията и структурната реформа. София, 1998.
- Евтимов, Ив. Провинциални импресии. – В: Антропологични изследвания. София, 2001, Т. 2, 119-138.
- Иванова, Р. Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили!. София, 1997.
- Маев, И. Преходът и медиите в България. – В: Медии. Послания? Преход. Конфликтите на българското общество. София, 1997, 10-31.